

Zuzana Kiczková a kolektív

Pamäť žien

**O skúsenosti sebautvárania
v biografických rozhovoroch**

IRIS

Bratislava 2006

a jeho metodológiou, ktoré vznikli vzájomným konsensom na medzinárodných metodologických seminároch v Prahe, v Krakove, na Brači a v Berlíne. Projekt je koordinovaný z Gender Studies v Prahe, kde je umiestnený aj medzinárodný archív. Všetky národné tímy sa zaviazali realizovať minimálne po 30 rozhovorov s každou generáciou žien a súbor rozhovorov musí byť doplnený sprievodnými materiálmi: biogramom, resumé, protokolom a heslárom. Každý tím je autonómny a sám si zabezpečuje finančné prostriedky. To znamená, že sa môže nachádzať v rôznej fáze realizácie medzinárodného projektu. Rozhovory sa archivujú a prepisujú v ich pôvodnej podobe a dávajú sa autorizovať, pričom sa rozprávačkám zaručuje ich anonymita. Pri výbere žien treba dbať na sociálnu, kultúrnu, profesijnú, národnostnú a regionálnu rôznosť. Rozhovory budú postupne doplňované štúdiami, ktoré ozrejmiu historický kontext konkrétnej krajiny, legislatívu vzťahujúcu sa k ženám, štatistické a demografické údaje, historický diskurz k ženskej otázke, profil najmasovejšieho ženského časopisu a obrazu ženy v ňom. Interdisciplinárne zloženie výskumnej skupiny (psychologička, sociologička, historička, publicistka, etnologička, filozofka, atď.) sa osvedčuje nielen pri vypracovávaní a precizovaní projektu, ale hlavne v jeho analytickej a interpretačnej fáze.

Ciele projektu

Ťažisko projektu spočíva v zachytení životných skúseností a názorov žien, narodených v rokoch 1920–1960 metódou Oral History v naratívnom interview. Dlhodobým cieľom projektu, ako uvádza P. Frýdlová, je dopátrať sa koreňov stále pretrvávajúceho patriarchálneho modelu spoločnosti, pochopiť a akceptovať špecifikum ženského prístupu k svetu a prispieť tak nielen k diskusii o rolách mužov a žien, ale aj ku konkrétnym zmenám prežívajúcich rodových stereotypov.⁵

⁵ Filozofka a vedúca projektu Pamäť žien z Centrá pre ženské štúdiá v Záhrebe **Biljana Kašić** sformulovala štyri ciele, ktoré si dala záhrebská skupina:

- pozdvihnúť v ženách povedomie o ich vlastných životoch a premenách ich identít, o konceptoch ich samých, o čase a o ich vlastnej dôstojnosti a sebaocenení,
- získať poznanie o nás – ženách – odkrývaním spomienok a zbieraním príbehov žien,
- dostať sa k poznaniu životov žien prostredníctvom porozumenia spoločenského kontextu a umiestnenia ich životov do neho (t.j. socializmu),
- vytvoriť možnosť pýtať sa, ako jedna životná skúsenosť súvisí s ostatnými skúsenosťami žien. In: *Aktivistkinje. Kako „opismeniti“ teoriju*, Centar za ženske studije, Zagreb 2000.

Hlavným zámerom bolo poskytnúť ženám príležitosť, aby samy vyjadrili a sformulovali skúsenosti zo svojho života počas štyridsiatich rokov socializmu. Prostredníctvom zaznamenania ich konkrétnych životných skúseností sme chceli zistiť, ako samy seba reflektujú dnes a ako sa ich životy líšili od životov ich matiek a babičiek. Vybrané ženy na rozhovor mali zrekonštruovať svoj život za socializmu v jeho súkromnej i verejnej sfére v takej subtilnej podobe každodennosti, v akej doteraz nie je nikde zachytený. Hneď na začiatku sa ukázalo, že sa nedá obmedziť len na etapu, ktorá spadá do budovania socializmu, hoci generácia žien narodená medzi rokmi 1920–1930 najväčšiu časť svojho života i tzv. aktívneho veku prežila v socializme. Pre pochopenie tejto životnej etapy treba poznať aj tie predchádzajúce, t. j. detstvo a mladosť rozprávačky, ako aj zmeny, ktoré nastali v jej živote po roku 1989. Predmetom záujmu sa preto stal celý jej doterajší život a nie len jedno historické obdobie, v ktorom žila. Tak aj je formulovaná úvodná otvorená otázka: „*Zaujímame sa o to, ako si ženy spomínajú na život, ktorý prežili. Mohli by ste nám porozprávať o svojom živote?*“ Je úplne individuálne, čo si ktorá žena zvolí ako začiatok. Je to jej voľba.

Uvedomovali sme si, že táto generácia žien zažila niekoľko veľkých spoločenských zmien. Zaujímalo nás preto, ako zlomové historické situácie zasiahli ich životy a ako spoločenské a politické zmeny prenikli do ich každodenného života, kultúrnej klímy rodín a životných ciest ich príslušníkov. Chceli sme poznať, ako sú v biografických rozprávaniach žien uložené sedimenty historických udalostí, resp. ktoré z nich sa zapísali do ich osobnej každodennej skúsenosti. Tieto v pamäti pretrvávajúce spomienky majú byť oživené v prúde rozprávania. Čo tento prúd rozprávania vyplaví z jednotlivých období a udalostí, je výsostne individuálne a jedinečné. Môže byť spletený s významom osobných životných zlomov, a preto zvýznamňovanie niektorej témy, dominovanie istých hodnôt sa chápe ako od seba neoddeliteľné, prelínajúce sa spoločenské a osobné, resp. verejné a súkromné.

Súčasťou projektu je síce raster historických udalostí, ale nie v zmysle objektivistických a zovšeobecňujúcich výpovedí. Raster pomáha navodiť prúd spomínania, v ktorom nás zaujíma, ako si ženy dnes spomínajú na to, čo prežili, aké boli určité „časové udalosti ich životov“ a ako rozprávajú o svojich životných príbehoch. Úlohou výskumníčky je vyzvať rozprávačky, aby sa vrátili do minulosti a reflektovali svoju situáciu v konkrétnych historických súvislostiach vyrozprávaním svojich životných príbehov na pozadí určitých dejinných udalostí. Pre tento zámer sme si ako prostriedok zvolili naratívne interview. A to aj preto, lebo náš zámer úplne korešponduje s definíciou naratívneho interview, ktorú sformuloval

F. Schütze: „V naratívnom interview je informant povzbudzovaný k tomu, aby v spontánnom rozprávaní sprostredkoval spolu so svojimi osobnými životnými zážitkami aj kolektívne-historické biografické udalosti s ich konkrétnymi situačnými príbehmi.“⁶

Doterajšie skúsenosti z projektu viac menej potvrdzujú vyslovený predpoklad, že dopad „veľkých historických udalostí“ na životy žien je veľmi komplikovaným pradivom. Niektoré z udalostí sa v spontánnej časti naratívneho interview vôbec neobjavujú, iné podliehajú autocenzúre a niekedy sa dá počuť prijatý cudzí názor. Nedá sa vylúčiť, že udalosti nie sú podávané ako autentické, resp. sú príliš korigované, no napriek tomu je v tomto type rozhovoru príležitosť podnecovať rozprávačku k zaradeniu vlastných dojmov, postrehov a zážitkov do „kolektívne-historických udalostí“ a k vyrozprávaniu situačných príbehov. Požaduje sa, aby rozprávanie bolo na začiatku spontánne a znovuoživenie prúdu konkrétnych zážitkov malo svoju vlastnú vnútornú dynamiku.

Z bohatej skúsenosti s biografickými rozprávaniami žien, predmetom ktorých bol ich každodenný život počas 2. svetovej vojny a po vojne, dospela Margarete Dörr⁷ k istej skepse k všeobecným hodnotiacim výpovediam. Dôležité je spoliehať sa na konkrétne skúsenosti rozprávačky a apriórne ich nespochybovať. Spravidla to, čo sa žien osobne priamo netýkalo, ostalo neraz vzdialené a nezaradené do rozprávania. Tu kdesi narážame na hranice metódy Oral History. Treba ale povedať, že takto získané výpovede si nenárokujú na všeobecnú platnosť, nemajú slúžiť ako podklady pre generalizácie a v rovine interpretácie si vyžadujú kvalitatívne iný prístup.

Ukázalo sa, že súčasná sebakoncepcia rozprávačky určuje výber a interpretáciu minulej skúsenosti. Pôvodné prežívania udalostí sa v rozprávaní rekonštruujú, znovu prežívajú. Rozprávanie vlastne istým spôsobom „vyrába“ biografiu. Určité vybrané udalosti, „fakty“ sú vždy už „opuzdrené“ vlastným rozprávačkiným hodnotením, postojom, motívom, názorom. Toto hodnotové a hodnotiace stanovisko predchádza výber udalostí. Okrem toho každá žena má svoj vlastný vzor správania a významnenia, ktorý nemusí byť kompaktný a kontinuálny, ale môže mať zlomy a ťažko pochopiteľné protiklady.

Tento priebežne sa vyvíjajúci projekt má od svojho počiatku aj politický aspekt. Usiluje sa o to, aby sa ženy nepredstavovali ako obeť dejín, ale ako ich subjekty.

⁶ Schütze, F.: *Narativní interview ve studiích interakčního pole*. In: Biograf č. 20, 1999, s. 33.

⁷ Dörr, M.: *„Wer die Zeit nicht miterlebt hat...“ Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach*, Campus, Frankfurt/New York 1998.

ktoré majú svoje „stratégie“ pre uskutočňovanie vlastného vplyvu. Uznať silu žien, ich potenciál, je politickým aspektom projektu. Zároveň je aj výzvou, aby ženy samy začali o sebe premýšľať a hovoriť inak, ako v zabehaných a naučených schémach o tradičnej ženskej role a ženskom osude, ak sa má reálne zmeniť postavenie žien v spoločnosti. Potrebujú vedieť a počuť o príbehoch iných žien, o ich stratégiách bytia v patriarchálnom systéme v rôznych formách: od prispôsobenia sa, poslušnosti, pasivity až po snahy vymknúť sa z očakávaných úloh a stereotypov, o ich slobodných iniciatívach, o ich „netradičných“ riešeniach konfliktných situácií, o ich malých i veľkých NIE. Potrebujú spridať nite ženskej genealógie, objavovať ženské kódy v historickej línii ženského rodopisu, poznať ženské modely uvedomovania si vzťahov k iným a k sebe samej.

Občiansky aspekt projektu v podobe snahy podporiť ženy ako občianky, ich potenciály konania v štruktúrnych zmenách spoločnosti, ale aj pri prekonávaní ich deficitu sebadôvery, bol pre nemecký tím, sústredený v OWEN-e, obzvlášť dôležitý. Silnou motiváciou predovšetkým praktického zamerania sa stala možnosť lepšie pochopiť konanie svojich rodičov i seba.

Jedinečnosť tohto projektu nespočíva len v jeho rozsahu, ale aj v jeho dvojitom charaktere. Je to interdisciplinárne koncipovaný vedecký výskum, ktorý je zároveň široko orientovaný na občiansku spoločnosť. Bohatý biografický materiál totiž poskytuje východisko nielen pre vedecké vyhodnotenie, odborné publikácie, ale aj pre didaktické spracovanie a vypracovanie modulov genderového vzdelávania určeného širokej verejnosti.

Hľadanie metódy

Výber metódy a spôsob jej použitia pri vedení rozhovorov sa dlho upresňoval a konkretizoval. Bol predmetom diskusií na medzinárodných seminároch, na ktorých sa stretávali projektové partnerky jednotlivých národných tímov.

Viaceré výskumníčky ako napríklad Annemarie Tröger, Karen Hagemann, Christina Thürmer-Rohr, Bettina Dausien a ďalšie tvrdia, že voľba kvalitatívnych metód je veľmi vhodná na sledovanie histórie žien.⁸ Biografické rozprávanie je v mnohom sľubné, lebo pomocou neho sa darí získať prístup k rôznym dimenziám životných súvislostí žien, ktoré sú doteraz málo zohľadnené alebo zachytené

⁸ Althoff, M., Bereswill, B., Riegraf, B.: *Feministische Methodologien und Methoden*, Leske + Budrich Opladen 2001, s. 67–69.

príliš fragmentárne. Metódou Oral History sa dajú získať detaily každodennosti, a teda to, čo veľakrát nebolo predmetom písaných dejín. Príbehy sa odohrávajú v bežných životných situáciách, (v takých oblastiach ako je bývanie, rodina, každodenné zamestnania, voľný čas, atď.), o ktorých sa skôr môžeme dozvedieť ústnym podaním, než cez písomné záznamy. Mnohým z každodenných aktivít sa ani dnes nevenuje zvláštna pozornosť a záznamy o nich sa často ani nearchivujú. Orientácia na biografické rozprávania je zameraná predovšetkým na každodennosť, v ktorej možno uvidieť dejiny takpovediac zdola. „Malé histórie“ v kontexte a uprostred „veľkých“, majú svoju originalitu a neopakovateľnosť aj v tom, že sú obmedzené konečnosťou ľudského života. Prínosom metód, ktoré opisujú každodenné vzťahy v oblasti pocítovania, komunikácie a konania je, že ich umožňujú zachytávať a rekonštruovať práve poznaním detailov a podrobností.

Zachytením „dejín žien zdola“ pomocou Oral History sa môžeme dozvedieť o skúsenostiach, životných príbehoch, túžbach našich matiek a starých matiek. V západných krajinách, kde sa už niekoľko desaťročí realizuje výskum žien formou „ústnych dejín“, prebehlo niekoľko fáz zhodnotenia významu a prínosu Oral History. Nie náhodou sa pre mnohé ženy spájal tento druh výskumu so spomienkami na svoje vlastné mamy, staré mamy a „zabudnuté ženy“. Boli to spomienky, ktoré sa nedali oddeliť od vlastných skúseností a mnohé ženy priviedli k tomu, aby sa začali pýtať, či aj im sa neprihodí to, čo sa stalo ich „matkám“, keď sa v prevládajúcom (patriarchálnom) spôsobe spomínania zamlčal ich život. Silnelo uvedomenie, že Oral history ponúka šancu konštituovať individuálnu i kolektívnu pamäť žien a zviditeľniť ju. Aj touto cestou sa dá dostať k rozpoznávaniu kultúrnych a historických vzorcov rodového zvýznamňovania a k identifikovaniu rodovo normatívnych očakávaní zo strany rôznych spoločenských inštitúcií. „Šok z odtypizovania“ spôsobil nielen spochybnenie patriarchálnych noriem, ale stále presvedčivejšie sa ukazovalo, že za zdanlivo rodovou neutralitou v skutočnosti pôsobí dominujúci androcentrický interpretačný vzorec. Oral History sa stala predmetom feministickej reflexie vo výskumnej oblasti a zároveň na tomto pozadí naštartovali nové aktivity ženského hnutia. Annette Kuhn píše o tom, že tie ženy, ktoré boli zapojené do hnutia i tie, ktoré sa venovali ženskému výskumu, spontánne pochopili, ako sa spracovaním a interpretáciou rozprávanej histórie dá prelomiť im vnútené mlčanie o ich vlastnej minulosti, čo sa týka individuálnej, ale aj historickej a spoločenskej dôležitosti. Rozhovory so svedkyňami doby a predovšetkým naratívne interview vrhli celkom nový pohľad na minulosť žien. Jedným z dôsledkov bolo aj to, že dejiny žien samy

začali chápať ako integrálnu súčasť histórie. Tým sa pre ženy hlavne v Anglicku a v USA vytvorili dôležité predobrazy/vzory, na ktoré mohlo nadviazať hnutie. Toto hnutie oznamovalo mnohým ženám, že doterajší pohľad na dejiny sa dá zásadne revidovať a dejiny žien sa musia zviditeľniť.⁹

Ženy z bývalých socialistických krajín takúto skúsenosť nemajú ani z oblasti výskumu ani zo žiadneho hnutia. O to dôležitejšie je, aby v súčasnosti dostali slovo a samy rozprávali, čo bolo a čo je v ich živote dôležité. Dôraz sa pritom musí klást na ženami prežitú skutočnosť a ich vlastné zvýznamnenie udalostí. Pomocou Oral History sa im zároveň môže poskytnúť šanca klásť si otázky samej sebe a hľadať na ne odpovede. A tak sa pre ne stáva dôležitým získanie vlastnej identity ako historických subjektov, ktoré sa pokúšajú robiť samy svoje dejiny.

Výstižnú charakteristiku prínosu Oral History podáva K. Hagemann: „*Centrálny motív rastúceho záujmu o sociálno-historické rozpracovanie „dejín žien zdola“ je otázka o pôvode našich vlastných podmienok života, spôsobov správania, interpretačných vzorov a možností, resp. nemožností konania. Pomocou Oral History sa iniciuje demokratická zmena spoločnosti, rozšírenie individuálnych perspektív konania, ako aj kolektívny emancipačný proces učenia medzi výskumníčkou a rozprávačkou.*“¹⁰ Rozhovor, presnejšie naratívne interview¹¹, ktoré sa označuje aj ako „rozprávania formou rozhovoru“, má istú štruktúru. Je vzťahom medzi „pýtajúcou sa“ (výskumníčkou), „opytovanou“ (rozprávačkou, resp. narátorkou) a „rozprávaním“ ako formou zobrazovania, ktoré je formované a organizované historickou perspektívou obidvoch účastníčok interview. Naratívne interview je v istom zmysle viac než len biografia, či spomínanie, lebo je výsledkom procesu interakcie medzi výskumníčkou a rozprávačkou, ich vzájomného kooperatívneho snaženia, v ktorom ani jedna stránka nie je pasívna a do ktorého každá vstupuje v rámci istého historického kontextu.

Ďalším špecifikom je to, že rozhovor je založený na vzájomnej dôvere a zodpovednosti tej, ktorá robí naratívne interview, že nezneužije informácie a hod-

⁹ Kuhn, A.: *Oral history – feministisch*. In: Heer, Hannes/ Ullrich, Volker (Hg): *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*. Reinbek 1985, s. 165–173.

¹⁰ Hagemann, K.: *Möglichkeiten und Probleme der „Oral History“ für Projekte zur Frauengeschichte*. In: Althoff M., Bereswill M., Riegraf B.: *Feministische Methodologien und Methoden*, Leske + Budrich, Opladen 2001, s. 74.

¹¹ pozn, jednotlivé fázy naratívneho interview podrobnejšie rozoberieme v ďalšej časti.

notenia, ktoré v rozhovore dostala od rozprávačky. Okrem dôležitosti vytvoriť atmosféru dôvery je potrebné pozorné počúvanie spojené s vlastnou senzitivizáciou a naladenosťou na to, o čom žena hovorí a akým spôsobom to podáva.

Oral History poskytuje zároveň aj nástroj, ako sa dopátrať veľmi konkrétnych odpovedí o rôznych kontextoch vyrozprávanej a prežitej biografie. Za týmto účelom si všetky národné tímy projektu *Pamäť žien* vypracovali raster otázok, akúsi pomocnú schému, ktorá má slúžiť ako pomôcka pre pochopenie zmysluplnosti výpovedí a „osadenie“ významov do celkom konkrétnej historickej doby. Obsahuje istý súbor otázok, smerujúci tak k historickému kontextu ako aj k osobným udalostiam. Narátorkám sa dopredu nepredkladá, výskumníčka ho počas rozhovoru drží v pamäti a podľa situácie používa v priebehu rozhovoru. Prvoradým v naratívnom interview je stále to, aby interakcia medzi špecificky skúmajúcimi a skúmanými ženami bola intenzívna, individuálna a konkrétna a nestrácala nič zo svojej otvorenosti, komunikatívnosti a dynamickosti.

Feministický charakter projektu

Vytvorená metodológia stavia na niektorých prvkoch feministického výskumu. Tým najdôležitejším je, že **žena-rozprávačka nie je objektom** bádateľského záujmu, **ale subjektom**. Ona spoluvytvára obsah i formu rozhovoru tým, že sa jej umožní, aby si sama určovala, čo, kedy a ako chce rozprávať. Výskumníčka ju aktívnym počúvaním a naratívujúcimi otázkami podnecuje a povzbudzuje v ďalšom vyvolávaní spomienok a ich vyrozprávaní tak, aby ona bola ohniskom, aby rozprávanie išlo cez ňu, cez jej sebaaprezentáciu a sebavzťahovanie. Naratívne interview je spoločným dielom rozprávačky a výskumníčky, pritom ale interviewované ženy, rozprávajúce svoje príbehy cez prizmu vlastných konštrukcií, sa považujú za expertky tých situácií a procesov, ktoré ony samy v jazyku reflektujú a rekonštruujú. Takýto prístup si vyžaduje plnú akceptáciu ich autorstva, postojov, hodnotenia i zvýznamnenia.

Projekt, ktorý sa zakladá na rovnocennej interaktivite, teda na subjekt-subjektovom vzťahu medzi rozprávačkou a výskumníčkou, má v tomto aspekte dvojediný cieľ. Usiluje sa pozdvihnúť v ženách sebavedomie o nich samých, o ich rozhodnutiach a voľbách, o ich vlastnej dôstojnosti, sebaúcte, sebaocenení. Súčasne s odkrývaním príbehov žien máme šancu dostať sa k poznaniu tých situácií, v ktorých sa často nachádzame aj my samy. Predpokladom je ale vytvorenie

uvoľnenej a dôveryhodnej atmosféry, ako aj hlboké vnútorné zaujatie každej výskumníčky.¹²

Prekonaním subjekt-objektivej paradigmy v interview sa tak vytvára predpoklad autentického, kvalitatívneho a individuálneho vyjadrenia jednotlivých osudov žien. Tento jedinečný obraz o konkrétnej podobe prežitia života každej rozprávačky je dôležitý a nenahraditeľný pre pochopenie toho, **ako a aké stratégie si jednotlivé ženy vytvárali v systéme moci** na rôznych rovinách a v rozličných situáciách. Emócie rozprávačky, ktoré často sprevádzajú ich výpovede (plač, smiech, obavy, rozpaky) sa pri transkripcii rozhovoru zaznamenávajú v protokole do zátvoriek a považujú sa za významný zdroj pochopenia konkrétnych situácií.

Na druhej strane sa uznáva nielen subjektivita výpovedí rozprávačiek, ale aj **subjektívna skúsenosť výskumníčov**, ich vlastné očakávania a senzibilizácia. Ony navodzujú atmosféru rozhovoru, v ktorom často zložito balansujú medzi vciťovaním sa a zachovaním istého odstupu. Po rozhovore nejedna z nich hovorila na spoločných stretnutiach **o osobnom obohatení** z poznania pre ňu novej dimenzie života žien a zdôverila sa ostatným členkám tímu so svojimi emocionálnymi dojmami. Vzťahy, ktoré vznikajú v priebehu rozhovoru, zanechávajú často hlboké osobné stopy. Vyjadreniam o tom, čo rozhovory robia s nami – samotnými výskumníčkami, venujeme zvláštnu časť, aby sme tak reagovali na iniciatívy ujasniť si osobné zainteresovanie, nemožnosť v tomto prípade zaujať pozíciu neutrálnej pozorovateľky.¹³

Ďalším prvkom feministického výskumu, ktorý je uplatnený v projekte *Pamäť žien*, je primárna sústredenosť na **skúsenosť žien**, a to skúsenosť **z ich každodenného života**, v ktorom sa spája verejné so súkromným. Rešpektuje sa tým požiadavka neabstrahovať jednu sféru od druhej. Zároveň sa skúmajú stereotypy, ktoré konštruujú náš spôsob myslenia a vytvárajú obraz ženskosti a mužskosti.

Výskum je zameraný na „osobnosť“ a identitu ženy, na jej „životnú históriu“ zarámovanú do historického kontextu, v ktorom je prítomný rodový aspekt. Výskumníčka cielene zdôrazňuje význam rodovo diferencovaného spoločenského pozadia a širších súvislostí života rozprávačiek. Táto **citlivosť na kontext** (rodin-

¹² V tejto súvislosti treba upozorniť aj na námietku, podľa ktorej hierarchické vzťahy medzi výskumníčkami a narátorkami sa nedajú prekonať ani solidarizáciou, ani vlastnou „zasiachuteľnosťou“. Ide oveľa viac o to, aby sa zohľadnila dynamika tohto vzťahu vo výskumnom procese.

¹³ Bližšie pozri poslednú časť: Čo robia rozhovory s nami – sebareflexie výskumníčov.

ný, sociálny, historický), umožňuje pri interpretáciách rozhovorov zachytiť rôzne podoby vzťahov medzi rodmi. Reflektujú sa aj podmienky, v ktorých sa rozhovor uskutočňuje a zapisujú sa do protokolu, ktorý informuje o vyhľadani rozprávačky, nadviazaní kontaktu, opisu miesta rozhovoru, priebehu rozhovoru, charakteristických znakov rozprávačky i spôsobu rozprávania.

Ďalším znakom feministického prístupu v tomto projekte je **zodpovednosť** výskumníčky za rozhovory, za „emancipáciu“ rozprávačiek i za seba. Má starosť o osobné dôsledky, ktoré by zverejnenie výsledkov výskumu mohlo pre respondentku znamenať. Rozhovory sa anonymizujú v snahe zabrániť možným zraneniam. Rešpektuje sa, keď si žena neželá o niečom rozprávať, alebo nechce, aby to bolo transkribované. Závisí len na nej, či dá súhlas k eventuálnemu budúcemu anonymnému zverejneniu rozhovoru.

Pri výbere respondentiek sa dôraz kladie na široké sociokultúrne spektrum i geografickú rôznorodosť. Medzi našimi rozprávačkami sú ženy s rôznym vzdelaním, najrôznejších profesií, ženy slobodné, vydaté rozvedené i vdovy. Ale aj tak najdôležitejšiu úlohu zohráva **zásada dôvery**. Tá sa prejavuje už pri vyhľadávaní respondentiek. Aj preto väčšinou pracujeme na základe osobného doporučenia, bez ktorého je ťažšie získať dôveru. Vychádzame z toho, že každý životný príbeh je dôležitý, nie každý/á ho však dokáže reflektovať a nie každý/á ho chce prezentovať. Jedným z hlavných kritérií výberu narátoriek bola ich ochota podeliť sa s nami o svoje životné zážitky, skúsenosti a zamyslenie nad tým, čo druhá polovica 20. storočia ženám priniesla, resp. vzala, ale hlavne, čo pre ne znamenala.

Z uvedených aspektov je zrejmé, že výskumný projekt *Pamäť žien* sa radikálne líši od objektivistického bádania nielen témami, kladením otázok, rezignáciou na generalizovanie a na získanie objektívnej pravdy, odmietnutím hodnotovej neutrality a nestranného pozorovateľa, ale predovšetkým tým, že **rodovú podmienenosť poznania** jasne priznáva a transparentne formuluje. Zároveň sa výskumníčky zaujímajú o to, aké rodové konštrukcie boli tematizované v naratívnych interview, to znamená: čo, ako a kedy rozprávačky vypovedali o rodových vzťahoch, aké argumenty pritom použili, z akých dobových predstáv o „ženskosti“ a „mužskosti“ vychádzali, akú deľbu práce medzi rodmi akceptovali, atď.

Pomocou Oral History sa dá zachytiť rodová nerovnosť v spoločnosti. Vo výskume je však dôležité odhaliť nielen **spoločenské znevýhodnenie žien**, ale aj rozpoznať rozdiely v sociálnom postavení a v **nerovnom rozdelení moci medzi ženami**. V rozdielnych biografiách žien sa dajú zisťovať procesy konštrukcie rodu,

napr. „ženskosti“ a tak prispieť k poznaniu diferencií vo vnútri samotného ženského rodu. Treba pritom uznať oprávnenosť námietky metodologického charakteru. Jednou z nich napríklad je, že interview nemôže byť jediným zdrojom informácií, ale ho treba doplniť ďalšími metódami výskumu a ďalšími historickými zdrojmi. Bez toho, aby sme sa hlbšie púšťali do polemík týkajúcich sa spoľahlivosti rozprávania ako zdroja poznania subjektívnej povahy ústnych dejín, alebo do komplikovaného vzťahu medzi politickými cieľmi feministiek, resp. ich politicko-morálnymi požiadavkami a vedeckými postupmi vo feministickom výskume, ostaneme pri konštatovaní spoločného stanoviska viacerých feministických výskumníčok, že pre ich prácu majú kvalitatívne metódy vysokú hodnotu. Jedným z výsledkov metodologických diskusií vo feministickom výskume je konštatovanie, že „*neexistuje žiadna špeciálna metóda ženského výskumu, kvalitatívne metódy sa však obzvlášť hodia na to, aby sa uchopili doteraz potláčané a roztrúsené reality života žien.*“¹⁴

Na záver treba ešte raz zdôrazniť, aké je dôležité vytvoriť priestor, v ktorom majú ženy možnosť prehovoriť samy za seba, o svojich životoch, vlastných názoroch, predstavách a túžbach, ale aj o tom, čo chceli ony a čo sa od nich očakávalo. Uistiť ich, že sa nemusia obávať, že ich život nemá koho zaujímať, že ich nebudú počúvať alebo, že ich budú odsudzovať. Potrebujú mať chránený a istý priestor, aby oslobodili svoje hlasy a vyslovovali ženskú skúsenosť. Lebo: „*Mať hlas, znamená byť človekom. Mať čo povedať, znamená byť konkrétnou osobou.*“¹⁵ Ženy zaangažované na projekte **Pamäť žien** sa snažia vytvoriť takýto priestor a odovzdať **vlastné hlasy žien** dcéram, vnučkám, pravnučkám. Lebo: „*Patriarchálny poriadok môže ostať zachovaný, pokiaľ bude pretrvávajúť „zatemnenie“ ženskej životnej skúsenosti. Vyniesť to na svetlo je v určitom ohľade úplne samozrejmé, ale môže sa to javiť ako radikálny čin.*“¹⁶

¹⁴ Althoff, M., Bereswill, M., Riegraf, B.: *Feministische Methodologien und Methoden*, Leske+Budrich, Opladen 2001, s. 69.

¹⁵ Gilliganová, C.: *Jiným hlasem. O rozdielnej psychológii žien a mužů*, Portál, Praha 2001, s. 18.

¹⁶ Tamže.

dvoch česko-slovenských stretnutiach, najskôr v roku 2001 v Horním Bezděkove pri Prahe a približne s polročným odstupom v Harmónii pri Modre. Na obidva semináre boli pre interpretáciu zvlášť vybrané rozhovory s českými a slovenskými respondentkami.

Seminár v Horním Bezděkove

Už na prvom stretnutí²³ pri tematickom spracovávaní veľmi výrazne zarezonovala jedna téma, ktorú sme si pracovne nazvali – *pracovitosť*. Respondentky vo všetkých vybraných rozhovoroch (išlo hlavne o najstaršiu generáciu) sa veľmi výrazne prezentovali cez rôzne pracovné činnosti v zamestnaní, vo verejnom živote a v domácnosti. Nápadným sa stalo, že o svojom veľkom pracovnom nasadení hovorili a komentovali ho len pozitívne. Pracovitosť vyzdvihovali ako jednoznačne pozitívnu hodnotu, ako schopnosť a zdatnosť, ale hlavne hrdosť „ako sme to všetko zvládli“.

Téma nás zaujala z hľadiska jej aktuálnosti. V sociologických štúdiách sa s ňou stretávame v súvislosti s problematikou dvojitej (trojitej) role žien, resp. konfliktom dvoch rolí, čo sa vo feministickom diskurze tematizuje ako problém zosúladovania zamestnania a rodiny, pričom v kritickej reflexii dostáva negatívnu konotáciu ako dvojitá záťaž, resp. preťaženosť žien povinnosťami v zamestnaní a v rodine. Očakávali sme, že problém dvojitej záťaže bude tematizovaný v jednotlivých interview aj u prvej generácie zamestnaných žien narodených v rokoch 1920–1930. Ukázalo sa, že výraznejšie sme sa s motívom preťaženia nestretli ani v prvej – voľnej časti rozprávania, ktorý sa inicioval úvodnou otázkou. Až v druhej časti rozhovorov, ak boli respondentkám položené konkrétne otázky, rozrozprávali sa o vlastných riešeniach. Poukazovali pritom na tvrdosť a náročnosť tejto životnej fázy. Necítili sa však obeťami systému, ale demonštrovali skôr svoju zdatnosť a vynaliezavosť. Dodnes sú skôr hrdé na to, ako obidve roly zvládli, než aby sa ne sťažovali, i keď nezastierajú, že nešlo o ľahkú situáciu. Svoju prácu v zamestnaní považovali za samozrejmosť a zisk – stáť na vlastných nohách – sa stal pre ne dôležitou a žiadanou životnou kvalitou.

²³ Pribeh stretnutia koordinovala Pavla Frýdlová, zúčastnili sa ho jej spolupracovníčky Alena Wagnerová, Miroslava Holubová a Dana Musilová. Slovenskú stranu zastupovali Zuzana Kiczková, Jana Tesáková, Barbora Kachničová, Adriana Jesenková a Antónia Furjelová).

*zľava hore: D. Musilová, P. Frýdlová, A. Wagnerová,
zľava stred: A. Furjelová, B. Kachničová, M. Holubová,
zľava dole: Z. Kiczková, J. Tesáková, A. Jesenková.*

Všetky účastníčky v družnej diskusii s čerstvou mamičkou ...

Vysvetlenie toho zisteného faktu sa výskumníčkam ponúkalo z viacerých aspektov. Z hľadiska širšieho historického kontextu sa na tomto druhu hrdosti čiastočne mohlo podpísať aj povojnové nadšenie obnovy republiky práve touto generáciou. Istú tradíciu mohli mať v predstave matky (starej matky) ako pracovitej ženy, konkrétne v ideáli ženy ako usilovnej pracovníčky, dobrej manželky a starostlivej matky. V rozhovoroch sa totiž často stretávame s rodinnými tradíciami silných matiek a babičiek, žien, ktoré viedli rodinu a v krízových situáciách ju udržali nad vodou.

Pracovali sme s hypotézou, že príklad takýchto zdatných žien v rodine im slúžil ako vzor pri riešení problémov vlastnej životnej praxe. Ako ale veľmi výstižne konštatovala Alena Wagnerová, vzory boli vytrhnuté zo svojho sociálneho a historického kontextu. Respondentky nereflektovali, že ich babičky ešte žili v tradičných väzbách predindustriálnej spoločnosti, v ktorých práca mala iný charakter, inú organizáciu a prechod medzi prácou a voľným časom bol voľnejší. Ak spomínajú na svoje zdatné, usilovné a zodpovedné babičky, nemusí táto zdatnosť a pracovitosť znamenať to isté, čo dnes. Podľa týchto vzorov sa ženy môžu orientovať len potiaľ, pokiaľ ide o základnú morálnu hodnotu, nechávajú ich však „na holičkách“ tam, kde ženy vstupovali do nových povolání, v ktorých doteraz nikdy nepracovali a museli hľadať rôzne spôsoby zosúladenia zárobkovej práce s prácou a starostlivosťou v domácnosti. Vo vybraných rozhovoroch z najstaršej generácie však nebola nikde artikulovaná štruktúrna nerovnosť a skrytou ostala aj dvojznačnosť týchto vzorov. Teda to, že na jednej strane pozitívne vzory niektoré ženy posilňovali pri zdolávaní ťažkostí a prekážok, na strane druhej jednostranne vyzdvihovanou pracovitosťou sa zakrývalo a legitimizovalo preťaženie a diskriminácia žien. Socialistický model emancipácie žien otvoril síce možnosti ženám zamestnať sa, teda pribudla im zamestnanecká rola, podstatne sa však neznižil objem práce v rodine, ale hlavne sa nezmenilo to, že aj naďalej to boli predovšetkým ženy, ktoré ostávali zodpovedné za chod domácnosti.

Negatívny dopad malo aj rozdeľovanie práce na produktívnu, s ktorou sa spája zárobková práca, a na neproduktívnu, teda práca v domácnosti, čím sa znehodnovala domáca práca žien, alebo aspoň sa na ňu pozeralo s dešpektom. Situáciu zhoršoval nedostatočný vývoj sektoru služieb, hoci oficiálne bola proklamovaná „oslobodená domácnosť“ (zavádzaním detských jasí a škôlok, závodných jedální, upratovacích služieb, zväčšením počtu domácich spotrebičov, atď.)

V diskusiách sa ponúkalo aj ďalšie vysvetlenie, keď sa hovorilo o istom sprítomnení tradičných kresťanských hodnôt, ktoré ako sedimenty v podobe hrdosti na ženskú cnosť prežívajú aj naďalej a oplatí sa im obetovať. A tak pracovitosť spojená so zodpovednosťou poskytuje pre niektoré ženy smerovanie k istote.

Mnohé ženy si pracovitosť ako jednostranne zveličenú (len pozitívne vyzdvihovanú) hodnotu nedovolia samy kritizovať, nazdávajú sa, že by im hrozila strata ich pozitívnej, oceňovanej identity a zneistenie životnej orientácie, ak by tieto cnosti nenaplnili. Aj keď prihladneme k tomu, že skúsenosť týchto rokov je u respondentiek už dávno za nimi a v spomienkach je konkrétny konflikt často zmiernený a môže byť aj zidealizovaný, napriek tomu všetkému sú naše konštatovania určitým spôsobom prekvapivé. Vynára sa otázka o potrebe byť uznanou, uznanou inými ľuďmi, a to predovšetkým naplnením rolí, resp. jednej z rolí, a nie ako individuum.

Seminár v Harmónii pri Modre

Cieľom seminára²⁴ bolo nájsť interpretačný raster pre šesť vybraných rozhovorov a vyskúšať taký spôsob analýzy prepísaných textov, ktorý by bol v súlade s výskumnou metodológiou realizovanou počas uskutočňovania rozhovorov. Východiskom sa stali isté predstavy vo forme požiadaviek, napr. aby zvolený prístup zachytil autentickosť rozprávania, spôsob analýzy príliš netrieštil text a umožňoval interpretáciu textov v niekoľkých rovinách. Išlo nám o zachovanie subjektívneho charakteru naratívneho materiálu (na úrovni rozprávačky ale aj výskumníčky). Ponúkali sa rôzne teoretické prístupy, ako napr. „Grounded theory“, metóda analytickej indukcie, analýza domén, hermeneutická interpretácia textov, naratívna analýza, a. i.

Výber prístupu bol stále podmienený základným cieľom projektu *Pamäť žien*, ktorým pôvodne bolo hľadanie odpovedí na otázku, ako prebiehal proces formovania identity ženy počas socializmu. Znamená to zrekonštruovať líniu prežitého ako aj rozprávaného príbehu. Konkrétna práca s vybraným textom (transkribovaným rozhovorom) začala jeho segmentáciou, v rámci ktorej sa rozlišovali tri druhy segmentov: opis, argumentácia a krátke príbehy. Tejto fáze, realizovanej na seminári tímovo, predchádzalo čítanie (niekedy aj niekoľkonásobné) vybraných šiestich rozhovorov každou účastníčkou seminára so zámerom veľmi dobre poznať obsah, súvislosti a rôzne členenia textov. Pozornosť výskumníčky sa sústreďovala na jednotlivé rozpomínané témy, spôsob rozprávania, ako aj na informácie zachytené v protokole, resumé a biograme. Ďalej sme si pozornejšie všímali tie

²⁴ Stretnutie slovenských a českých „pamätáčiek“ sa konalo od 30. novembra do 2. decembra 2001 na chate Plus v Harmónii.

P. Frýdlová a Z. Kiczková – vedúce českého a slovenského tímu

Z. Klementová a A. Wagnerová

Český a slovenský tím na zimnej prechádzke v Harmónii

miesta, kde rozprávačka „hovorí“ za seba a objavuje sa hlas „Ja“, i to ako o sebe hovorí a ako zažíva seba samú.

Po takejto „príprave“ nasledovala práca v skupine, prínos ktorej spočíval v možnosti porovnávať individuálne postrehy a komentáre a zároveň kontextuálne „domýšľať“ rôzne možné vzťahy a súvislosti. V ďalšej fáze analýzy sa pozornosť pracovnej skupiny sústredila na podrobnú segmentáciu textu na niekoľkých úrovniach: tematickej, vzťahovej a jazykovej. Dbali sme na zachovanie vzťahovosti v rozprávaníach žien, t.j. upútal nás význam a dôležitosť, akú ženy dávali vzťahom k iným ľuďom, keď hovorili o sebe. Zaznamenávali sme predovšetkým to, čo nás zaujalo a bolo z rozhovorov aj najviac počuť, napr. rozdielny prístup k výchove, význam vzdelania, reprodukcia, resp. modifikácia rodových rolí v rodine, autorita v rodine, spôsob kombinácie pobytu medzi privátnym a verejným, spoločenské udalosti a politika v ich reflexii. Členenie segmentácií chronologicky kopírovalo sled rozprávaní.

Pri interpretovaní príbehu Milky L. sme prvýkrát narazili na fenomén akejsi „rozpornosti“, ktorý v nás vyvolal pochybnosti. Nevedeli sme sa zhodnúť v tom, čo je zdrojom istej nesúrodosti vo vyrozprávanom príbehu a napätia, ktoré v nás po jeho prečítaní vzniklo. Objavili sa názory, že rozprávačka sa príliš štylizuje a má malú schopnosť reflexie svojho života. Zdroj nesúhlasu mohol prameniť aj z toho, čo sme od respondentky očakávali a ako by sa mala „podľa nás“ (výskumníčkou,

interpretátoriek) zachovať, na rozdiel od toho, čo o sebe rozprávala. Zachytili sme pri tom našu emočnú spätosť s jej príbehom, a tak sme kritickejší pohľad obrátili na nás samotné, na reflexiu prístupu výskumníčov. Zistili sme, že neraz máme tendenciu „typologizovať rozprávačky“. Pod vplyvom emócií vypovedáme príliš hodnotiace (až moralizátorské) sudy. Málo si všímame, resp. vytesnili sme problematiku voľného času. Zabudli sme sa respondentiek opýtať na ich záľuby, ale aj na problém násilia v ich životoch, atď. V tejto súvislosti sa niektorým javilo, že v rozhovoroch sa málo hovorí o láske.

Pristihli sme sa, že sa niekedy dopúšťame „nadinterpretácie“ a do popredia vystupujú naše sympatie/nesympatie k respondentke. Začali sme si uvedomovať, že sme za rozprávačku domýšľali jej príbeh. Hodnotili sme ju kritériami vlastných hodnotových predstáv, ktoré sa nekriticky preniesli do našich interpretačných rastrov. Z toho vyplýva, že by sme mali viac počúvať „hlas textu“ a zároveň je vždy dôležité pripomínať si prijaté metodologické východiská. Jedným zo záverov nášho stretnutia v Modre bolo aj zistenie, že výpovede našich respondentiek sú aj výpoveďami o nás, výskumníčkach. Keď sa o rozhovoroch rozprávame v skupine, ešte viac silnie motivácia pokračovať ďalej v projekte *Pamäť žien*.

Seminár v Bratislave

Členky slovenského výskumného tímu z Centra rodových štúdií sa po skúsenostiach z predchádzajúcich seminárov rozhodli pokračovať v hľadaní vhodnej analýzy a interpretácie naratívneho materiálu. Výsledky svojej intenzívnej tímovej práce prezentovali v rámci medzinárodného seminára pod názvom: **„Projekt Pamäť žien“: od oral-history k interpretácii biografického materiálu** („Memory of Woman Project“: From Oral History to the Interpretation of Biographic Materials“), ktorý zorganizovali v koncom februára roku 2003 v Bratislave na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Na seminár pozvali kolegyně z ostatných národných tímov a expertky v oblasti ženskej naratívnej biografie. Zo zahraničia účasť prijali: Biljana Kašić (z Chorvátska), Andrea Pető (z Maďarska), Mojca Ramšak (zo Slovinska), Asa Ljungström (z Švédska) a Veronika Mitro (z Juhoslávie).

Finančná podpora prišla z Nadácie otvorenej spoločnosti - Open Society Foundation spolu s dobroprajnou žičlivosťou a nadšením vedúcej ženského programu Viery Klementovej.

Cieľom seminára bolo prezentovať svoje skúsenosti s analýzou rozhovorov, informovať prítomných o základných teoretických a metodologických východis-

Slovenský tím: M. Botíková, A. Furjelová, J. Tesáková, Z. Kiczková, B. Kachničová a J. Zezulová.

D. Musilová a A. Furjelová

2. Spôsob realizácie rozhovorov

Členky slovenského tímu pripojením sa k medzinárodnému projektu *Pamät žien* akceptovali a prebrali už osvedčené metodologické postupy a doterajšie cenné skúsenosti z realizácie rozhovorov, pričom bolo dosť priestoru na zohľadnenie ďalších špecifik.

Výber respondentiek

Pri výbere žien treba zohľadňovať sociálnu, kultúrnu, profesijnú a. i. rôznosť. Pestrosť obrazu zabezpečuje flexibilita projektu pri výbere vzorky, a tým aj vyváženosť výberu z urbánneho a rurálneho prostredia. Osloveným respondentkám sa vždy ponecháva možnosť interview odmietnuť.

Priebeh rozhovoru (fázy naratívneho interview)

Naše skúsenosti s vedením rozhovorov sa svojou štruktúrou v mnohom podobali jednotlivým fázam ideálneho typu naratívneho interview, tak ako ho opisujú Wolfram Fischer-Rosenthal a Gabriele Rosenthal.¹

I. fáza: Výzva k rozprávaniu

Po tom, čo oslovená žena dostala podrobnú informáciu o zámere, cieľoch a doterajšom priebehu projektu *Pamät žien*, prišla **výzva k rozprávaniu** v podobe najotvorenejšej otázky: „*Mohli by ste mi porozprávať o svojom živote?*“² Nasleduje uistenie, že máme toľko času, koľko rozprávačka sama chce rozhovoru

¹ Fischer-Rosenthal, W. – Rosenthal, G.: *Narrationsanalyse biographischer Selbstpräsentation*, In: Hitzler, R. – Honer, A. (Hrsg.): *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*, Leske + Budrich, Opladen 1997.

² Možná je aj širšia formulácia úvodnej otázky: „*Zaujímate sa o to, ako si ženy spomínajú na život, ktorý prežili. Vaša generácia žien zažila niekoľko veľkých spoloč-*

venovať. Časove dopredu neobmedzujeme prúd spomínania a rozprávania. Výzva k rozprávaniu musí ostať bez tematického obmedzenia. Prejavujeme záujem o všetko, čo nám chce zo svojho života porozprávať. Napriek tomu potrebujeme aspoň naznačiť, ktorá doba a súčasne aj jej životná etapa je pre našu tematizáciu projektu v popredí. Okrem toho, práve ženy najstaršej generácie, teda tie, ktoré sa narodili medzi rokmi 1920–1930, prežili najväčšiu časť svojho života, rovnako ako svoj aktívny vek v socializme. Zároveň ale viac alebo menej naznačené smerovanie nášho záujmu ponecháva žene dostatok priestoru pre vyrozprávanie aj iných biografických línií a ich vzájomnú prepojenosť. Priam imperatívom pre výskumníčku je podporovať všetko, čo nám žena povie, povzbudzovať ju a prejavovať zúčastnený záujem.

Naše skúsenosti

Nie je zriedkavosťou, že veľa žien je prekvapených, že sme si vybrali práve ich a mnohé vyslovia vetu, že na ich živote nie je predsa nič zaujímavé, hoci máme indície od iných žien, že opak je pravdou, čo sa napokon vždy potvrdí už v rozbehnutom rozprávaní. Je to istý signál nízkej sebadôvery žien a ich nezvyknutosť rozprávať o svojom živote v takomto celostnom zábere. Nejedna povie, že to robí prvý raz. Na druhej strane je ich prekvapenie a možno až zdráhanie pochopiteľné, keď si uvedomíme, že veľa z nich vôbec po prvýkrát niekomu rozpráva takto ucelene a v celej šírke svoj životný príbeh, pričom o niektorých zážitkoch doteraz nikomu nehovorili. Stalo sa ale, že oslovená žena odmietla poskytnúť rozhovor s odôvodnením, že nechce ešte raz prežívať boľavé spomienky napr. z vojny, v ktorej stratila svoju rodinu.

Väčšina rozhovorov sa realizuje v bytoch rozprávačiek, čo je dôležité nielen pre navodenie spontánnej atmosféry, ale aj preto, aby sme ženu lepšie spoznali v jej vlastnom prostredí. Často pritom ukazujú fotografie, alebo iné osobné spomienkové predmety. Niektoré ženy sa na rozhovor pripravili, urobili si poznámky, alebo si aspoň premysleli, o čom chcú rozprávať. Potvrdilo sa to, aká je dôležitá príprava ženy na rozhovor a rovnako aj vlastné „naladenie sa“ výskumníčky.

U niektorých žien bola nápadná nedokonalosť rozprávačského prejavu. Ako poznamenala M. Botíková, nami oslovené ženy neboli „rozprávačky“ vo folkloris-

ských zmien a zlomov, jedným z nich bol aj socializmus. Začnime ale oveľa skôr, začnime od Vášho detstva. Mohli by ste mi, prosím, porozprávať o všetkých tých udalostiach a zážitkoch z Vášho života, ktoré Vám zídu na um?“

tickom zmysle slova. Na druhej strane niektoré príbehy boli vycizelované častým opakovaním pri rôznych rodinných či spoločenských udalostiach, alebo príliš rutinné z profesionálnych životopisov. Autorizácia nahrávky v podobe ústneho súhlasu respondentky na konci rozhovoru sa nestretla so žiadnymi problémami.

II. fáza: Autonómne rozprávanie (biografická sebareprezentácia)

Po iniciovaní **biografickej sebareprezentácie** sa prenecháva priestor na rozvíjanie udalostí rozprávačke, aby sa sama prezentovala, a to nezávisle od toho, ktoré oblasti života nás zaujímajú. Réžia má byť plne v jej rukách, či už ide o rozprávanie príbehu, alebo argumentačnú sekvenciu. V dodatočných otázkach máme dost príležitostí iniciovať to, čo sa my chceme dozvedieť.

V tejto časti rozhovoru hovorí rozprávačka sama voľne o svojom živote bez toho, aby jej výskumníčka kladením otázok alebo prerušovaním štrukturovala smerovanie a predmetnú oblasť rozprávania.

Ako rozprávačka utvára svoju prezentáciu, o čom hovorí, argumentuje, alebo čo vynechá a zamlčí, nám poskytuje vysvetlenie o štruktúre jej biografického seba-návratu a význame jej životných skúseností. Vyhybame sa kladeniu otázok, aj detailizujúcich, aby sme neštrukturovali zobrazovanie (rekonštrukciu) rozprávačky a nevsugerovali odpovede.

Intervenciou novými otázkami by sme zadávali odvíjanie tém a orientáciu na niečo relevantné pre nás, čo sa ale nemusí kryť s tým, čo chce rozprávačka. Ani komentáre nemajú mať charakter novej tematizácie, aby nedošlo k prerušeniu toku rozprávania, resp. znovuoživeného prúdu spomienok.

V tejto fáze rozhovoru povzbudzujeme a podporujeme ženu k monologickému rozprávaniu tým, že zaujato počúvame a zúčastnene rozprávanie sledujeme. Používa sa neverbálna komunikácia, emocionálna spätná väzba (zasmiatie, povzdychy, atď.) a komentáre prítakávajúceho typu (napr. „*To muselo byť ťažké*“).

Výskumníčky sú aj v tejto fáze aktívne. A hoci rozprávačka prezentuje zážitky monologicky, je situácia rozhovoru komunikatívnou interakciou, vyžadujúcou si od výskumníčky vlastnú senzitivizáciu a isté „naladenie sa“ na pozorné počúvanie „tej inej“ na to, o čom rozpráva a akým spôsobom. Ak dôjde k zádrhu v rozprávaní, má byť rozprávačka posmelená takými výzvami k ďalšiemu rozprávaniu, ktoré nezavádzajú nové témy, ale skôr motivujú v pokračovaní rozprávania.

Naše skúsenosti

Opísaná situácia II. fázy je ideálna. Často sa ale stalo, že nenabehlo autonómne a spontánne rozprávanie. Dôvodov je mnoho a sú veľmi individuálne. Blok mohol nastať už v príprave, keď sú ženy prekvapené, že sa našiel niekto, kto má záujem ich počúvať bez časového a tematického obmedzenia. Môže to byť už spomínaný nízky stupeň sebadôvery alebo bolestivé spomienky, o ktorých sa žena sama rozhoduje, či o nich bude hovoriť, alebo nie, atď. Zásadne však odmietame paušalizáciu, že ženy nie sú schopné autonómnej a spontánnej reflexie osobnej skúsenosti, hoci je fakt, že sa medzi sebou líšia v zručnosti jazykovej prezentácie.

Oveľa zaujímavejšie je to, ako sa sebareprezentujú, ako rozprávajú. V tejto fáze sa častejšie stretávame so situáciou, kedy sa zdá, že treba intervenovať otázkami. Je to najčastejšie vtedy, keď sa rozprávačka „zamotala“ natoľko, že pre poslucháčku sa stalo rozprávanie veľmi nezrozumiteľné. Má to hlbšie pozadie, ktoré si všima feministická filozofia. Ženy totiž rozprávajú inak. Nemajú tendenciu lineárnej výpovede, ale rozprávajú v bohatej rozvetvenosti. Nie je zriedkavosťou, že nabaľujú výpovede ako snehová guľa, často sa vracajú, opakujú, znovu odbočujú. Tento „jazykový zámatok“ je spoluutváraný nielen nedodržaním či nezaujmom o postupnosť, ale aj ich silnou orientáciou na prezentovanie a hodnotenie vzťahov, vlastne veľmi rozvetvenej siete vzťahov. A skutočne, vo všetkých rozhovoroch nachádzame veľký dôraz na vzťahy a často až detailný opis vzťahov ku konkrétnym ľuďom. Takto vykontrovaný vzťahový aspekt v rozhovoroch je pre nás cenný pri interpretačnej analýze takých tém ako sú konkrétna podoba rodových stereotypov a ich reprodukcia, skúsenosti z partnerských vzťahov, delba rolí, úloh a zodpovedností v rodine, štruktúra mocenských vzťahov, formy a podoby ženskej moci, skúsenosť s donucovaním a násilím, atď.

Táto fáza naratívneho interview je dôležitá aj pre výskumníčky. Museli sa v tomto „učiacom sa projekte“ zbaviť akéhokoľvek nutkania klásť ďalšie doplňujúce otázky, ktoré by tok rozprávania prerušili a odvedli od témy, či jednoducho zasekli premýšľaním o konkrétnych údajoch a dátach (najčastejšie, kedy sa niečo stalo).

Platila zásada, že rozprávačka sa berie taká, aká je, a výskumníčka sa vyhýba akýmkoľvek hodnotiacim, až „moralizátorským“ otázkam, a to aj vtedy, keď osobne veľmi nesúhlasí s jej názorom.

Potvrdilo sa nám, že ak sa nezdržíme a kladieme v tejto fáze detailizujúce otázky, rozhodujúcim spôsobom tým štrukturuje rozprávačkine zobrazovanie

a pripravujeme sa o možnosť uvidieť, či, kedy a ako sama uvedie určité detaily. Niektoré ženy len s námahou rekonštruujú faktické dáta, čím sa preruší ich tok rozprávania, čo môže spôsobiť, že sekvencie rozprávania sa od otázky k otázke skracujú a rozprávačka prechádza k strohým odpovediam a argumentáciami. Takýto typ rozhovoru, v ktorom za otázkou nasleduje krátka, stručná odpoveď, nie je vhodný na ten spôsob analýzy, ktorý sme prijali. Ak nedochádza k intervenciám, spravidla sa dostavuje opačný fenomén a od príbehu k príbehu sa stávajú rozprávania detailnejšie a z pamäte rozprávačky sa vynára stále viac a viac jednotlivých zážitkov. V takomto prípade sa stáva, že ak na začiatku ešte neraz musí premýšľať, čo zvolí a vyberie zo svojich spomienok, v toku rozprávania postupne stráca túto sebakontrolu.

III. fáza: Doplnujúce otázky

a) Narativizujúce otázky majú generovať rozprávanie na základe toho, čo rozprávačka už povedala. To znamená, že sú zamerané na doteraz nevyrozprávané aspekty, ktoré sú v pozadí už vyrozprávaných udalostí. Často sa témy týchto bočných línií a diania v pozadí objavujú samovoľne už vo fáze spontánneho rozprávania formou naznačenia, ale ako doteraz nerealizovaný rozprávačský potenciál. Kladú sa len tie otázky, ktoré môžu napomáhať objasniť jednotlivé časti príbehu alebo viesť k vyprovokovaniu ďalšieho rozprávania. Zároveň je nutné precizovať formulácie jednotlivých otázok – vedieť sa opýtať na neľahké obdobia života, na problematické miesta a zlomy tak, aby položené otázky rozprávačku nezraňovali a ani nezámerne jej neublížili, v etike vedenia rozhovoru musí byť zakomponované hľadisko neofenzívnosti voči respondentke.

V uvedenej literatúre sa uvádzajú tri základné typy narativizujúcich doplnujúcich otázok:

1. zamerané na fázu života s otázkou: „*Mohli by ste mi ešte niečo viac porozprávať o dobe/období detstva, prvého zamestnania, atď.?*”

2. zamerané na spomenutú situáciu, na ktorú sa pýtame: „*Spomínali ste predtým situáciu X. Mohli by ste mi o tejto situácii ešte raz podrobnejšie porozprávať?*”

3. zamerané na doloženie rozprávania argumentom .

„*Mohli by ste si ešte spomenúť na situáciu, keď ste už viac neverili v úspech?*”

Naše skúsenosti

Ukázalo sa, že je vhodné, ak sa spočiatku obmedzíme na tie otázky, ktoré majú schopnosť iniciovať ďalšie rozprávanie. Táto časť je dôležitá v tom, že sa dajú „otestovať“ domnienky, ktoré sa pri hlavnom rozprávaní predierali na povrch, ale ostali nejasné. Výhodou je, ak sme sa dohodorili na dva termíny rozhovoru a doplnujúce otázky máme možnosť ešte spresniť na druhom stretnutí, pretože nejasnosti a pochybnosti sa často dostavia až po uskutočnení rozhovoru. Pri týchto špecifických narativizujúcich doplnujúcich otázkach, ktoré sa viažu na rozhovor, nám nemohol pomôcť dopredu vypracovaný scenár. Nie je možné sa dopredu pripraviť a premyslieť si dôležité otázky. Výskumníčka musí častokrát v závislosti od kontextu spontánne reagovať. Počas biografickej sebareprezentácie rozhodujúce je veľmi sústredene počúvať a zapamätáť si tie miesta, ktoré neboli detailnejšie vyrozprávané, alebo význam ktorých nám ostal neznámy. Pri dlhom rozprávaní sa neraz doporučuje robiť si stručné poznámky. Nám sa táto pomôcka neosvedčila, pretože sme počas rozhovoru nechceli s rozprávačkou prerušiť neverbálnu komunikáciu a stratíť očný kontakt.

Neraz sa nám však osvedčila všeobecná zásada, podľa ktorej otvorenejšia výzva rozprávať je ekonomickejšia, pretože dlhšou sekvenciou rozprávania sa ušetrí viac otázok za sebou.

b) Externé otázky sa vzťahujú na oblasti, ktoré sú pre nás dôležité a neboli doteraz spomenuté ani v autonómnom rozprávaní a neboli ani zodpovedané a rozvinuté narativizujúcimi otázkami. Ponechanie týchto otázok až na poslednú fázu umožňuje klásť rozprávačke hodnotiace otázky. Tie stimulujú jej *argumentatívne a hodnotiace* rozprávanie. To neznamená, že argumentatívne časti, v ktorých rozprávačka vyjadruje hodnotiace komentáre k spomínaným udalostiam, sa neobjavujú už v dominantnej naratívnej línii. Rozdiel je v tom, že sú prezentované z iniciatívy rozprávačky.

Naše skúsenosti

Nemecký³ a český⁴ národný tím si vytvoril istý súbor otázok, ktorý slúžil skôr ako inšpirácia pre polozenie záverečných otázok, vyzývajúcej respondentku k vlastnej hodnotiacej reflexii. Navodené okruhy nemali slúžiť ako uzavretá batéria pevne sformulovaných otázok. Boli skôr usmerňujúcim návodom, ktorý sa v závislosti od konkrétnej situácie použil s rôznymi obmenami.

Slovenský tím sa rozhodol neformulovať žiadnu modifikovateľnú „batériu“ otázok, ale pomenovať *zámery*, ktoré nás v rámci nasledovných oblastí zaujímajú. Konkrétne sú to tieto oblasti:

- **rodinný** (vzťahy v rodine, obzvlášť k matke a medzi ženami). *Mal by slúžiť pre poznanie konkrétnej podoby ženskej genealógie a komunikácie.*

³ Okruh/raster otázok (OWEN)

Aké spomienky máte na svoju starú mamu? Aké spomienky máte na svoju mamu? Ktorí ľudia boli pre vás v detstve a mladosti obzvlášť dôležití? Aké ste mali predstavy o živote, keď ste boli mladé dievča? Čo sa z toho uskutočnilo a čo nie? Prečo ste sa vzdali/ nevzdali? Ako ste prežili vojnu? Môžete nám opísať typický deň s deťmi? Na čo ste hrdá? Čo ste dosiahli a ako? Čo je vašim najväčším sklamaním? Môžete nám opísať váš prvý vlastný byt/dom? Čo robíte najradšej? Čím sa najradšej zaoberáte? Ktorý čas (doba) bol pre vás najkrajší/najdôležitejší? Ktorý čas (doba) bol pre vás najťažší? Ako prežívate dnešok? Aké rady do života (životnú múdrosť) by ste rada odovzdali vašim deťom/vnúčatám?

⁴ Okruh/raster otázok (Gender Studies, Praha)

Aké ste mali predstavy o živote, keď ste boli mladé dievča? Čo sa z toho splnilo a čo nie? Máte nejaké nesplnené túžby? Čo ste chceli robiť, keď ste boli mladé dievča? Čo si myslíte, že váš život najviac ovplyvnilo? Čo je vašim najväčším sklamaním? Kedy vám bolo najhoršie? Čo vám urobilo najväčšiu radosť? Kedy ste sa cítili najlepšie? Ktoré obdobie bolo pre vás najkrajšie/najdôležitejšie/najšťastnejšie? Môžete mi povedať, ktoré bolo vaše najťažšie obdobie v živote? Aké rady do života (životnú múdrosť) by ste rada odovzdali vašim deťom/vnúčatám? Čo si myslíte, že je v živote pre ženu dôležité? Čo sa na vašom živote najviac zmenilo, odkedy ste na dôchodku? Môžem sa vás opýtať, akú úlohu vo vašom živote hrala otázka náboženstva alebo viera? Aký hlavný rozdiel vidíte v spôsobe života svojej matky, seba a svojej dcéry/nevesty? Aké podmienky vytvoril socializmus pre ženy? Čo sa vám páčilo a čo sa vám nepáčilo? Keby ste si mali spomenúť na také kľúčové roky československej histórie, ako bol rok '48 (rok '68, rok '89), čo pre vás tieto roky znamenali? Ako ste prežívali rok '68 (rok X)? Ako ste vnímali prechod od režimu k režimu? Je niečo, na čo som sa zabudla opýtať, niečo, o čom sme ešte nehovorili a chceli by ste to povedať?

- **partnerský** (reflexia a hodnotenie vzťahov, deľba rolí v domácnosti, skúsenosť s donucovaním a násilím) *Zaujímá nás poznanie rôznych typov vzťahov, do ktorých rozprávačky vstupovali a ktoré samy spoluutvárali. Pokúsiť sa o dekonštrukciu ženských stereotypov.*
- **telesný** (zdravie, hygiena, menštruácia, potrat, pôrod, antikoncepcia, sexuálny život, ale aj krásnenie sa, móda) *Téma ženského tela je stále značne tabuizovaná.*
- **voľnočasový** (záujmy, záľuby, aktivity) *Mal by dokresľovať osobnosť rozprávačky. Rekonštruovať podoby „ženského“ času.*
- **angažovanosť** – záujmová, verejná, politická. *Snažiť sa odkryť priority v ich živote.*
- **historický** – obdobia: Slovenský štát, vojna, SNP, po vojne, nástup socializmu, 50-te roky (kolektivizácia, represie, ŠtB, úderničky), 60-te roky (rok 1968), 70-te a 80-te roky, rok 1989, rozdelenie Československa a vznik Slovenskej republiky. *Zaujímá nás rekonštrukcia pamäti, ktorá zohľadňuje prepojenosť osobného, politického a spoločenského v príbehu ženy.*

V závislosti od kontextu, ktorým je predchádzajúce rozprávanie, sa dá zámerne vrátiť k istému historickému obdobiu a pýtať sa na význam a dopad konkrétnych udalostí na každodenný osobný život.

Medzi externé dodatočné otázky patria aj tie, ktoré smerujú k **postaveniu žien u nás** (zvlášť za socializmu). Pýtali sme sa, aký je ich postoj k emancipácii, ako zladili zamestnanie a domácnosť, kedy mali pocit znevýhodnenia, nespravodlivosti, s akou formou diskriminácie sa stretli, ako vnímajú deľbu práce v domácnosti, čo si myslia o rovnosti príležitostí v zamestnaní, ako bolo o ženy postarané na pracovisku, ako tam fungovali sociálne a zdravotné služby, aký hlavný rozdiel vidia v spôsobe života svojej matky, seba a svojej dcéry/nevesty, atď.

IV. Záver interview

V úplnom závere sa treba podľa situácie rozhodnúť, či je vhodné položiť otázky retrospektívne (seba)hodnotiaceho typu, ktoré môžu plniť funkciu celkového záverečného bilancovania (*napr. Aké ste mali predstavy o živote, keď ste boli mladé dievča? Čo sa z toho splnilo a čo nie? Čo si myslíte, že váš život najviac ovplyvnilo? Čo je vašim najväčším sklamaním? Čo vám urobilo najväčšiu radosť? Čo si myslíte, že je v živote pre ženu dôležité? atď.*) Uvedené otázky

majú slúžiť skôr ako inšpirácia. Zásadou je ale, aby rozprávačku nezraňovali a aby sa ona sama v závere rozprávania cítila dobre a neotváral sa už ďalší problém.

Naše skúsenosti

Odpovede na uvedené otázky sme mohli použiť pri zisťovaní vytvorených životných stratégií a pri sformulovanej alebo naznačenej „životnej múdrosti“ rozprávačky. Zaujímavé boli predovšetkým tie situácie, keď rozprávačka vo svojich explicitne vyjadrených postojoch prekvapila spoludiskutujúcu razantnosťou a zásadnosťou názorov alebo neočakávaným obsahovým zvratom. Utvrdilo nás to v presvedčení, že kvôli lepšiemu pochopeniu v medzigeneračnej komunikácii je potrebné, aby sme kládli takéto typ otázky. Predmetom diskusií sa stala v tíme otázka mlčania, resp. zamlčania a autocenzúry.

Spracovanie rozhovorov

Rozhovory sa archivujú a transkribujú⁵ v ich pôvodnej forme. Ku všetkým rozhovorom je priložený:

biogram⁶, ktorý je výťahom z rozhovoru a ktorý sprehľadňuje biodromálny vývin rozprávačky.

⁵ K otázke transkripcie: Zvolili sme si taký spôsob transkripcie, pri ktorom je zachovaná špecifickosť hovorenia, eventuálne dialekt, ale nezachycujeme stopercentne všetky prerieknutia, citoslovce, nedopovedané slová. Jedná sa o čiastočný kompromis medzi presnosťou a čítavosťou.

6 Biogram

Dátum narodenia:
Dátum narodenia a smrti rodičov, pôvod, zamestnanie:
Súrodenci:
Zmena miesta bývania:
Priebeh školského vzdelania:
Vzdelanie:
Priebeh zamestnaní/ ukončenie zamestnania:
Sobáš / partnerské spolužitie:
Detí/ vnúčatá:
Dátum narodenia a povolanie partnera:
Náboženské vyznanie:

protokol⁷, ktorý je vlastne správou výskumníčky o rozprávačke od chvíle, keď sa o nej dozvedela, zoznámila či rozhodla požiadať o rozhovor, cez popis priebehu stretnutia až po „dozvuky“ v podobe rôznych dôvodov pretrvávania či nepretrvávania kontaktov,

heslár, v ktorom sa vyznačuje, čomu respondentka vo svojom rozprávaní, venovala pozornosť.

resumé⁸ – „zlatá niť“ idúca naprieč rozhovorom. Snahou je vystihnúť charakteristické myšlienky, preferované hodnoty, „stratégie“ prežitia v rodine a v spoločnosti počas plynutia historického času „veľkých dejín“ a v konkrétnom geopolitickom priestore s istým kultúrnym kontextom.

Na početných seminároch sme konsenzom dospeli k tomu, ako má vyzerat ich štruktúra, ktorú budeme všetky pri spracovávaní rozhovorov dodržiavať.

7 Rámcová štruktúra protokolu

1. vyhľadanie rozprávačky (odkiaľ, resp. cez koho/čo ju poznám, kto ju doporučil, prečo som sa rozhodla robiť rozhovor s ňou, atď.)
2. nadviazanie kontaktu (ako prijala vysvetlenie cieľa projektu, atď.)
3. opis miesta rozhovoru/miesta, kde teraz žije (miesto/mesto, byt/ izba)
4. charakteristika rozprávačky (výrazné telesné črty, súčasný telesný a mentálny stav)
5. priebeh rozhovoru/rozhovorov
6. ak si neželala niečo nahráť, resp. vymazať istú časť
7. spôsob rozprávania

8 Rámcová štruktúra resumé

1. Červená niť rozhovoru (istá „výkladná skriňa“ pre tú/toho, kto sa bude chcieť bližšie zaujímať o rozhovor cez archív Pamäti žien)
2. Komprimovaná biografía (nemá ale opakovať biogram a heslár)
3. Istý prienik do toho, čo rozprávačka sama zo svojho života zdôrazňovala a zároveň výskumníčkini komentár (istý postreh, komentár, hodnotenie z hľadiska sledovaných cieľov projektu.)
4. Možnosť uviesť najcharakteristickejšie výroky formou (komentovaných) citácií.
5. Uviesť to, čo nepovedala rozprávačka na mikrofón, ale čo pritom by mohlo dokresliť, spresniť alebo lepšie pochopiť kontext príbehu/rozprávania.